

IFJ. BARTA JÁNOS

professor emeritus
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézet
bartaj940@gmail.com

VARGA ZOLTÁN TÖRTÉNÉSZPROFESSZOR, A KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM 1955–1957 KÖZÖTTI RECTOR MAGNIFICUSA*

Varga Zoltán történészprofesszor igen ellentmondásos időszakban töltötte be a Kossuth Lajos Tudományegyetem rektori tisztségét. A nagypolitikában már Magyarországon is érződött Sztálin halála után a Szovjetunióban bekövetkezett enyhülés hatása, a hazai kommunista vezetés ragaszkodása a hatalomhoz azonban megakadályozta az érdemi változtatásokat. Az egyetemi szervek reformjavaslatai sorra leperegtek a politikai vezetésről. Az oktatók és hallgatók így Debrecenben vezető szerepet vállaltak az 1956. októberi forradalom helyi eseményeiben. Varga Zoltán rektor – akit a forradalmi vezetés leváltott pozíciójából – a forradalom leverése után, tisztségébe visszatérve, sokat tett kollégáinak és hallgatóinak a megtorlásoktól való mentésében. Betegsége miatt azonban még 1957 tavaszán lemondott tisztségéről.

Kulcsszavak: egyetemtörténet, Kossuth Lajos Tudományegyetem, rector magnificus, Varga Zoltán

ZOLTÁN VARGA, PROFESSOR OF HISTORY, HAD BEEN THE RECTOR OF LAJOS KOSSUTH UNIVERSITY IN A QUITE CONTROVERSIAL PERIOD. Although, the easing political tensions following Stalin's death in the Soviet Union could be felt in Hungary as well, the Communist leadership's insistence on power has prevented any substantial change. The reform-proposals of the university bodies remained ineffective against the political leadership. The lecturers and students thus assumed a leading role in the local events of the October 1956 revolution in Debrecen. University Rector Zoltán Varga – who was removed from his position by the revolutionary leadership – following the aftermath of the revolution, returned to his post and worked hard to save his colleagues and students from reprisals. However, due to his illness, he resigned from his post in the spring of 1957.

Keywords: university history, Lajos Kossuth University, rector magnificus, Zoltán Varga

* Egységes egyetemi levéltár híján az írásban hivatkozott anyagokat a Debreceni Egyetem különböző állagaiban őrzik. A személyes anyagok a Debreceni Egyetem Központi Irattárában, az Egyetemi Tanács jegyzőkönyvei a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára Kassai úti campusán, a titkosnak minősített anyagok a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárában találhatóak. E bemutatásban ezeken túl felhasználtam Varga Zoltán rektor fia, Varga Zoltán Sándor emeritus professzor személyes közléseit is. Tőle kaptuk az általa édesapjáról készített, a hivatalos fotónál közvetlenebb rajzot is. Segítségét mind a magam, mind a szerkesztőség nevében ezúton is köszönöm.

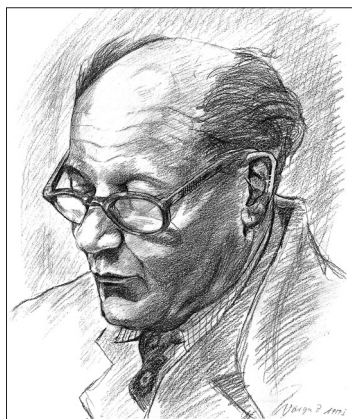

A pálya első szakasza

1907. november 17-én, a Somogy vármegyei Kazsokon született Varga Sándor református esperes-lelkész és Dömötör Katalin gyermekeként.¹ Édesanyját korán, még az I. világháborút követő ún. „spanyol” (tk. influenza) járványban elveszítette, ami egész életére szóló traumát jelentett számára, és szerepet játszott az életpályáját jelentősen befolyásoló súlyos asztmája kialakulásában. Édesapja (aki 1938-ban hunyt el) álláshelyének változásai folytán gyermekkorában többször költöztek. A kecskeméti Református Gimnáziumban érettségizett 1925-ben, a debreceni Tisza István Tudományegyetemen szerzett történelem–földrajz szakos tanári diplomát 1931-ben. Ezt követően 1936-ig az egyetem Történelmi Intézetének fizetési tanársegédjeként dolgozott. Egyik egykori hallgatója úgy emlékezett rá, mint aki az akkori, elsősorban a professzorok tekintélyére és munkájára alapozó oktatási rendszerben szorgalmazta a kapcsolatot a hallgatókkal, gyakran fordult meg az intézeti könyvtárban, hogy az ott olvasó, dolgozó diákokkal konzultáljon, beszélgessen. 1936–1947 között a debreceni Református Gimnázium tanára volt, hogy ezt követően a szintén Debrecenben létrejött Református Tanárképző Főiskolára kerüljön. Annak állami irányítás alá vétele (régi formájában való megszüntetése) után az intézménnyel együtt 1949-ben Egerbe, a Pedagógiai Főiskolára helyezték, ahonnan 1950-ben – saját kérésére, egészségi okok, súlyosbodó asztmája miatt – került vissza Debrecenbe, ezúttal a Tudományegyetem Magyar Történeti Tanészékére intézeti tanárnak (tk. docens), ahol 1969-es nyugdíjazásáig egyfolytában dolgozott. Egyetemi tanári kinevezést 1952-ben kapott.

Tudományos ambíciói hamar megmutatkoztak. Főleg helytörténeti, helyi vonatkozású témák érdekelték. Már a diplomát megelőzően, 1930-ban bölcsészdoktori címet szerzett. (Ez akkor nem volt kivételes eset.) Értekezése, *Debrecen az orosz megszállás alatt*, amely első publikációjaként nyomtatásban is megjelent, a várost az 1848–1849-es szabadságharc végóráiban ért kétszeri orosz megszállás körülményeit dolgozta fel az addigi általános irodalom és alapos levéltári kutatások alapján. A kötet érdeme, hogy az eseménytörténeti adatokon túl a megszállás hónapjainak pénzügyi-anyagi hátterét is bevonta a kutatásba, részletezve nemcsak a megszállók által követelt ellátás költségeit, hanem az általuk okozott károk költségkihatásait is. A *Debreceni Szemlé*ben (1934/7. szám) jelent meg *Széchenyi István a polgár* című tanulmánya, amelyben a főúrnak a korabeli arisztokráciától eltérő életfelfogását elemezte. További munkáiban elsősorban az egyháztörténet felé fordult. Több írását közölte a *Theologiai Tanulmányok*, amelyekből – különnyomatként – önálló kiadványok is megjelentek, mint a *Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére* (1934). A szakirodalomban addig részleteiben feldolgozatlan témát, a püspök konfliktusoktól sem mentes életútját, nemcsak tevékenységének hosszú korszaka (reformkor, szabadságharc, neoabszolutizmus) általános jellemzőivel tudta összhangba hozni, hanem ezúttal is

¹ Debreceni Egyetem Központi Irattára, Kossuth Lajos Tudományegyetem személyzeti anyaga.

1. kép. Varga Zoltán Sándor rajza
édesapjáról

alapos, hiánypótló levéltári kutatásokkal egészítette ki. Több történelemtankönyvet írt – részben a II. világháborút megelőző, részben az azt követő években, egészen az 1948-as politikai fordulatig – a református (és evangélikus) középiskolák számára, amelyek hozzájárultak országos ismertségéhez. 1945-ben a debreceni bölcsészkaron „Magyarország története 1790-től 1849-ig” tárgykörből magántanárrá habilitáltak, ami feljogosította egyetemi órák tartására. Óraadóként vállalt is feladatokat. Az 1948-as forradalom centenáriuma megjelent ünnepi kötetben (*A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849. január–május*. Debrecen, 1948. Szerkesztette Szabó István) ő írta a *Trónfosztás* című fejezetet, amelyben elsősorban azt igyekezett bemutatni, hogy milyen körülmények folytán, és milyen lépésekkel változott meg a Pestről eredetileg többségükben a Habsburgokkal való kibékülés és megegyezés pártján álló képviselők álláspontja. Az országgyűlési viták, tárgyalások ismertetésének középpontjába Kossuth alakja került, akinek csak lassan sikerült álláspontjának többséget szereznie. A terjedelmes – éppen 90 lapnyi – fejezet forrásai között a korabeli sajtó, és az utólagos visszaemlékezések egymással sem mindig egyetértő gazdag leírásai is szerepelnek. A tanulmány végső kicsengésében pedig azokat a – 20. század közepén még erőteljes – történetírói álláspontokat igyekezett cáfolni, amelyek a trónfosztást bírálták, időszerűtlennek, elhibázottnak tartották.

A *Trónfosztás* fejezet bizonyos fokú változást hozott mind kutatási területén, mind szemléletében. Ennek ellenére a szocialistának elnevezett korszakban úgy érezte, hogy pályakezdése témaválasztása (és felfogása) miatt némi mentegetőzésre szorul. Ebben az sem jelentett mentséget számára, hogy a nézeteikben alapvetően baloldali népi írókkal, illetve a Nemzeti Parasztpárttal szimpatizált, és amikor ennek balszárnyából a „fordulat éve” után többen beléptek a Magyar Dolgozók Pártjába, ő is ezt az utat követte. Pályakezdésének a korban nem kedvező irányát arra vezette vissza, hogy nem volt, aki őt helyes tanácsokkal ellássa. Önéletrajzában így fogalmazott:

„Tudományos munkásságom kialakulása megfelelő irányítás hiányában nagy nehézségek leküzdése árán következhetett csupán be. Komoly támogatást sem elméleti, sem gyakorlati vonalon nem kaptam, s így a magam erejére támaszkodva botladoztam... Szellemtörténésznek ugyan nem voltam mondható [ez a szocialista korszakban az egyik leginkább kárhozottatott polgári történetírói irányzat volt], azonban képzettségem hiányosságainál fogva nyoma sem volt a tanulmányokban a materialista [!] történetfelfogásnak sem. Munkámban volt valami lappangó társadalomtörténeti szemlélet.”

Munkáinak tényközlő jellege, adatgazdagsága, az eseményeken túlmutató szemlélete ezt az önkritikát mégis eltúlzottnak minősíti. Az egyetemi tanári pályázatát 1952-ben elbíráló bizottság – elnöke Szabó István professzor volt – érdemeit úgy fogalmazta meg, hogy „[a] kor történetének művelése egyrészt széleskörű forrásismeretet, a forrásanyag felett való uralmat, másrészt a nagy vonalakat egybefogó látóhatárt kíván meg. Varga Zoltán birtokában van a legújabb kor története tudományos művelése e feltételének.” Érdemül hozták fel, hogy „[t]ankönyvei mindenestre rendszerező képességről és az egyetemi oktatás szempontjából is nagy súllyal figyelembe veendő pedagógiai készségről tesznek tanúságot”. Más hozzászólók pedagógiai érdemeit emelték ki. Bár előadásait kézírással részletesen kidolgozta, óráin szabadon adott elő, az egyik méltatás szerint „a hallgatókkal szeretettel foglalkozik, a konzultációk nála igen intenzíven folynak”.

Amikor 1952-ben a kormányzat – szovjet mintára – bevezette a tudományos minősítés új fokozatait (kandidátus, tudományok doktora), az első minősítettek addigi tudományos teljesítményük alapján, még értekezés nélkül kapták a fokozatot. Varga Zoltán az egyetem hét más oktatójával együtt kandidátus lett. A Tudományos Minősítő Bizottság azonban engedélyezte számára, hogy a „tudományok doktora” fokozat elnyerése érdekében – külön engedélyező eljárás nélkül – disszertációt nyújtson be. Ettől azonban eltekintett, részben egészségi állapota miatt, részben pedig azért, mert néhány, akkoriban vezető történésszel szakmai kérdésekben szemben állt, illetve tartott az ebből adódó meghurcoltatástól. (A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán egyébként akkor senkit nem tartottak érdemesnek a tudományok doktora fokozatra, amit a Természettudományi Karon is csak hárman kaptak meg. Az addig akadémikus történész Szabó István professzort is kandidátusnak ítélték. Ironikusan megjegyezhetnénk, hogy még örülhetett is neki, hiszen korábban a rendszer mind szakmailag, mind emberileg meghurcolta, tanítványai, tanársegédei közül többen börtönbe is kerültek.)

Egyetemre kerülése után Varga Zoltán aktívan kapcsolódott be a kar és az egész intézmény munkájába. Oktatói feladatain túl volt a Bölcsészettudományi Kar dékán-helyettese, az oktatási bizottság elnöke, vezetett szakmai, ideológiai tanfolyamokat. Ezek figyelembevétele azért is fontos, mert rektori kinevezését sajátos, személyére akár méltatlannak is nevezhető körülmények előzték meg. Kádár László, a Kossuth Egyetem rektora, megbízatása lejártá előtt, 1955 tavaszán bejelentette lemondását, amit előzetesen a minisztériumban személyesen is egyeztetett. Budapesti látogatása során Orbán László miniszterhelyettes figyelmeztette Kádár Lászlót, hogy az Egyetemi Tanácsnak az új rektor személyére javaslatot kell tennie. Egyúttal sugalmazta azt is, hogy a minisztériumban és a pártközpontban Varga Zoltán személyének a javaslatát várják el. Varga Zoltán szakmai ismertsége és korábbi egyetemi tevékenysége nyomán persze ez végül fennakadás nélkül ment. Az Egyetemi Tanács 1955. július 30-i ülésén valamennyi hozzászóló támogatta, így egyhangúlag tudták javasolni jelölését.

A rektori tevékenység

Rektorsága a Rákosi rendszer (akkor még kevesek által hitt) végstádiumában igen nehéz körülmények között kezdődött.² Az általa elnökkölt első, 1955. szeptember 22-i egyetemi tanácsülés³ legfontosabb napirendi pontja például az állampárt (akkori nevén Magyar Dolgozók Pártja) vezetősége által nem sokkal korábban megrendezett országos rektori-dékáni konferencia határozatainak ismertetése és a végrehajtás előkészítése volt. A konferencia jelentőségét nyomatékosította, hogy azon – bár a beszámolót a miniszter tartotta – a Nagy Imre rövid miniszterelnöksége után hatalmába visszatért Rákosi is megjelent, és fel is szólalt. Az ott történeteket ismertető egyetemi tanács pedig 32 megjelenttel kibővített, monstre ülést tartott. Az egyetem vezetői, a rektor, helyettese, a két dékán, egyetemi, valamint a két kari párt- és az egyetlen ifjúsági szervezet (akkori nevén Dolgozó Ifjúsági Szövetség, DISz) titkárai, a Marxizmus-Leninizmus, a Katonai és a Testnevelési Tanszék, a Személyzeti Osztály vezetői, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, több további meghívott vezető oktató mellett a minisztérium képviselője, valamint a helyi *Néplap* szerkesztője is hivatalosak voltak, hogy a résztvevők minél szélesebb körbe juttassák el a Budapesten hallottakat.⁴ (Öt további meghívott még ki is mentette magát.) A felhajtáshoz képest persze a gyűlés új eredményeket nem tudott felmutatni, és a végrehajtandó feladatok is a már sok éve előírt, de az adott körülmények között egyetemi szinten többnyire megvalósíthatatlan célok köré csoportosultak: a tudományos munka fokozása, a szakmai-politikai munka egységének megteremtése, a politikai nevelés hatékonyabbá tétele, a munkás-paraszt származású hallgatók arányának növelése, egyetemi munkájuk segítése, lemorzsolódásuk csökkentése. Ideológiától mentes probléma a tanácsülésen alig merült fel. Szarvas Pál a Természettudományi Kar dékánja, vegyészprofesszor arra utalt, hogy a kar újonnan alapított, felszereltsége hiányos, a kutatómunka problémái részben ebből adódnak.⁵ Kálmán Béla bölcsészkar dékán, nyelvészprofesszor a tudományos munka eredményesebbé tétele érdekében az idegen nyelvek oktatását ösztönözte volna, hiszen ismeretük feltétele a tudományok nemzetközi eredményei megismerésének. Ugyanő a hallgatói túlterhelés csökkentése céljából az ötéves képzésre való áttérés lehetőségét vetette fel, aminek egyelőre nem látta megvalósíthatóságát. Kicsit értetlenkedett, hogy a karoknak november 15-ig jelentést kell

² A felsőoktatás és az egyetem működésének általános helyzetére ld. *A Debreceni Egyetem története (1912–2012)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012 (szerk. Orosz István – ifj. Barta János) c. kötet A Kossuth Lajos Tudományegyetem c. fejezetét, 289–331. Szerzője e sorok írója.

³ Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára. Az 1955/56. tanév egyetemi tanácsüléseinek jegyzőkönyve a 41. kötettszámot viseli.

⁴ A mind nagyobb egyetemi nyilvánosságot szolgálta, hogy a budapesti értekezletről még két oktatói értekezletet is kellett tartani (1955. október 10-én és december 10-én), amelyeken ugyancsak Varga Zoltán rektor tartotta a beszámolót.

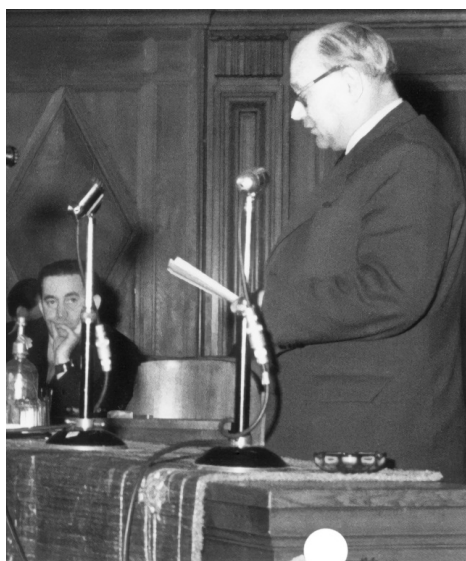
⁵ Szarvas professzor panaszának jogosságát erősíthette a kémiai tanszékek szűkös helyiséggéllátottsága is, ők ugyanis a főépület első emeletén kaptak helyet. Elvi vigaszt jelenthetett a kormány ígérete új kémiai épület építésére, amire persze még közel két évtizedet kellett várni.

tenniük az egyemen belüli ellenség elleni harcról, aminek szerinte folyamatosnak kell lennie, így nem lehet kampányfeladat. A Marxizmus-Leninizmus Tanszék vezetője és az egyetemi párttitkár az egyetemen belüli ideológiai-politikai elhajlásokra utaltak (nacionalizmus, klerikalizmus, narodnyikizmus stb.), ami miatt az ellenség elleni harc nem csillapodhat.⁶ Végül a monstre ülés szinte minden külső meghívottja úgy érezte, hogy meg kell szólalnia és véleményyt kell mondania.

Varga Zoltán rektori válaszában természetesen üdvözölte a hozzászólásokat. Nem térhetett ki a politikai-ideológiai elvárások teljesítésének ígérete elől, de ugyanakkor a bizalom légkörének megteremtését tette időszerűvé, amelyben szabadon lehet foglalkozni a problémákkal, és reális megoldási javaslatokat lehet tenni. Ma már el kell fogadnunk azt, hogy az egyetem tekintélyes professzorai, az egyetem vezetőit is beleértve, e megfélemlítéssel átítatott időszakban, az intézmény fennmaradásának, a képzés színvonalának viszonylagos megőrzésétől vezérelve vállaltak részvételt ezekben a felszínes, a lényegi problémákat negligáló pótcselekvésekben. Azt is meg lehet értenünk, hogy a politikai szervek (párt, ifjúsági szövetség) elkötelezett képviselői pozíciójukat féltve folyamatosan – néha szinte már a *Tanú* c. film iróniáját hitelesítve – riogattak a rendszert fenyegető elhajlásokra, veszélyekre. Az egyik DISz titkár pl. azzal illusztrálta a kozmopolitizmus terjedését a hallgatók között, hogy többen úgy vélik, a Szovjetunió egyszerűen ellopta a FIAT gyár egyik autómódelljét. A városi tanács oktatási osztályának vezetője pedig még az 1956. április 26-i tanácsülésen is arról tájékoztatott, hogy a következő tanévtől a tanárok az iskolákban nem tegezhetik a diákokat, a tanárok megszólítása pedig „tanár elvtárs” lesz. Szomorú, hogy mellettük nem egy jobb sorsra érdemes, tisztos oktató is szinte kötelességének érezte rendszerhűségéről közössége nyilvánossága előtt tanúbizonyságot adni.⁷

⁶ Az egyetemi párttitkár hozzászólásában megdöbbenőnek tartotta, hogy vasárnaponként a kollégiumból szinte egész szobák vonulnak templomba.

⁷ „Az élenjáró tudomány oktatása és a tanári magatartáson keresztül történő nevelés módszerei” című, 1955 októberében kelt melléklet készítője saját példával illusztrálta ezt. Egy, gyermekszülése miatt a többiekénél később, egyedül vizsgáló, a tananyagot biztosan tudó fiatalasszonytól megkérdezte, hogy hogyan fogja nevelni fiát. A meglepődött kismama erre azt a választ adta, hogy az első hat évben ezzel nem lesz gondja, csak a későbbi évektől aggódik. A vizsgáztató nem értette, rákérdezett, nem tudja-e, hogy a nagy szovjet pedagógus, Makarenko (akinek munkája kötelező olvasmány volt) szerint a kisgyerek nevelésében éppen az első öt év a legfontosabb. A válasz meglepte. Igen, az anyuka tudja, de addig maga fogja nevelni gyermekét vallásos szellemben, ami az iskolás években nem folytatódik. A vizsgáztató erre azzal válaszolt, hogy nem gondolja-e, hogy a kettős hatás (az otthoni és az iskolai nevelés ellentmondásossága) milyen szerencsétlenné teszi majd a fiút. A jeles osztályzatot megadta, de nem titkolta elégedetlenségét. – Azt hiszem az adott korban többünket ért kettős nevelés (ha az otthoni nem is feltétlenül vallásos szellemben zajlott), és semmivel nem voltunk szerencsétlenebbek azon kortársainknál, akik vakon hittek a rendszer tökéletességében, és ezért folytonos magyarázkodásra kényszerültek a többiek előtt.

2. kép. Varga Zoltán beszédet mond az egyetemi tanácssteremben. Tőle balra Sulán Béla

tével, a diákotthoni nevelőmunkával. Bár a tanácsüléseken határozatokat kellett hozni a felmerült problémák megoldására, felelősökkel, határidőkkel, és meg kellett állapítani az időszakban végbement fejlődést, azok – megoldhatatlanságuk miatt – a későbbiekben is újra vissza-visszaköszöntek. Nem minden tekintetben járt jó eredménnyel az oktatók számára szervezett ideológiai „konferenciák” (tk. továbbképzési tanfolyamok) meghirdetése. Többen nehezményezték, hogy minden konferencia a Kommunista Kiáltvánnyal kezdődik, volt, aki szerint ezt ő már harmadszor elemzi. A fiatalabb oktatók inkább filozófiát akartak hallgatni, de az – a Marxizmus Tanszék vezetője szerint – a marxista tudománynak csak egyoldalú elsajátításához vezetett volna el. A professzorok közül legtöbben az esztétikai konferenciára jelentek, amire helyben nem találtak előadót. A Budapestről felkért Lukács György nem vállalta, a helyette belépő Mátrai akadémikus pedig többször nem tudott eljönni, így több előadás elmaradt.

Visszatérő feladat volt a munkás-paraszt származású hallgatók előmenetelének figyelemmel kísérése. A feladat elsősorban a karokra hárult, ahol a dékáni hivatalok egy-egy munkatársának kellett a felügyeletet ellátni, de a várt megoldás az egyetem és a rektori munka értékelésére is kihatott. A munkás-paraszt származású hallgatók lemorzsolódása mindkét karon akár az 50%-ot is elérhette. A legjobbak segítésére külön felelősöket jelöltek ki, akik egyénileg foglalkoztak velük. Ez a munka alapján beváltotta a várakozásokat, az így támogatott hallgatók névsoraiban valóban több, később oktatóként, kutatóként sikeres diák nevét találjuk. (És sajnos olyanokét is, akiknek a pályáját a következő évi forradalomban való részvételük törte meg.) Ugyanakkor nehézségek merültek fel a kollégiumi fiatalok továbbképzésében is. Az egyetem hallgatóinak 60–65%-a lakott diákotthonban, általában azok a vidékiek, akiknek szülei nem vállalhatták a debreceni

A tanév első félévének további tanácsülései általában a szokásos egyetemi forgatókönyv alapján zajlottak. Létszámuk szerényebb volt, de az általában tucatnyi résztvevőn a „Nagy Testvér” mindig rajta tartotta a szemét. Az üléseken vagy a megyei párt VB titkára, vagy a pártközpont valamelyik munkatársa vett részt, de minisztériumi főosztályvezető minőségben egyszer megjelent a későbbi rektor, Sulán Béla is, aki majd az 1956-os forradalom utáni megtorlásokban is jelentős szerepet játszott. A tárgyköröknek is volt menetrendje. Évente jóvá kellett hagyni az egyetem munkatervét, félévenként foglalkozni kellett az oktatók szakmai-ideológiai helyzetével, a Marxizmus-Leninizmus Tanszék, az Egyetemi Könyvtár, a Katonai Tanszék helyze-

albérlet költségeit. Megint csak az egyetem párttitkára állapíthatta meg, hogy a falujukba hazautazó hallgatók nem tudnak választ adni a falvakat érintő napi problémákra.⁸ Megoldást abban látott, hogy a részletismeretek mellett általános vezérfonalat kell adni nekik. A munkás-paraszt fiatalok támogatásának általános következménye az osztályzás terén bizonyos engedékenységgé lett (több tárgyból haladta meg a vizsgaosztályzatok átlaga a 4-es szintet), ami miatt az egyetem az osztályzások liberalizmusa miatt kapott újabb bírálatot.

Még Varga Zoltán rektorsága előtt, 1955. március 4-i leiratában Sulán Béla főosztályvezető arról kért tájékoztatást, hogy vannak-e az egyetem birtokában államtitoknak minősülő iratok, és ha igen, kik férhetnek hozzá ezekhez.⁹ Kádár László rektor válasza elsősorban a minisztériumtól, a honvédségtől, a légoltalmi szervektől érkezett bizonyos levelekre utalt (minősítésüket egyébként a jobb felső sarkukban megjelenő piros színű pecsét szigorúan titkos felirata jelezte), a hozzáférési névjegyzékben pedig mindössze heten szerepeltek, a rektor, helyettese, az egyetemi párttitkár, a pénzügyi, valamint a személyzeti osztály vezetői, továbbá a személyzeti osztály két, az iratokat kezelő dolgozója. A szűk kör nem csoda, hiszen az ide sorolt iratok sora messze túlterjedt a jelzett témakörökön. A Szigorúan titkos levéltári állagba kerültek az egyetemi politikai agitációs munka hiányosságait bíráló leiratok, de a korban racionalizálásnak nevezett elbocsátások előírásai is. Varga Zoltán tisztsége elfoglalása után az igazgatási szervekre előírt kétfős létszám leépítési utasítást egy gyors- és gépírói, valamint egy raktárosi állás megszüntetésével oldotta meg. Rendszeresen jelenteni kellett a dolgozók származási összetételét is, amelynek során 1956. június 28-án Csukás István minisztériumi főosztályvezető helyettes úgy vélte, hogy a munkás-paraszt származású asszisztencia aránya „globálisan kielégítő, azonban eltolódik a paraszti származásúak javára”. Titkosnak minősültek a hatodik békekölcson jegyzésével kapcsolatos feladatok. A korszak hidegháborús szellemét tükrözve a Szigorúan titkos levéltári állagban találjuk a légoltalmi felszerelések és anyagok jegyzékét is, amelyben nem fegyverek, hanem villanyfejlesztő aggregátor, ásó, bakancs, számtalan ruházati cikk stb. (együttesen 132 tétel), valamint egészségügyi felszerelések (fecskendő, injekciós tű, ollók, gyógyszer, kötszer stb., kb. 100 tétel), végül a légófelelősök tanfolyamára előírt kötelező irodalom jegyzéke szerepel, utóbbiban meglepő tételekkel, mint többek között Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* című regénye is. Ugyanide kerültek a politikai enyhülés által megkövetelt, de a nyilvánosság elé nem kívánczó ügyek is, mint például a „Jugoszláviával kapcsolatban ellenséges részleteket tartalmazó” könyvek és brosrák eltávolítása a könyvtárakból. Az Orbán László miniszterhelyettes által küldött listán 52 cím szerepelt, a sok idegen (főleg szovjet) szerző mellett három Rákosi, három Farkas Mihály, három Nagy Imre munka is.

⁸ Bár a tanácsulésen ezek konkretizálása tabunak számított, a jelenlévők közül mindenkinek tudnia kellett, hogy az utólag padláslesöpprésnek nevezett beszolgáltatási rendszerről és tartozékairól volt szó.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára. Kossuth Lajos Tudományegyetem, VIII. – Rectori Hivatal iratai.

Az egyetem persze esetenként megpróbált a mókuserékből kitörni, de ennek során olyan, elsősorban a felsőbb hatóságok engedélyeztetéséhez kötött problémák is felmerültek, amelyek csak később oldódhattak meg: a hallgatói túlterhelés csökkentésére az ötéves képzés bevezetése, a két világháború között jól működő, az intézménynek nemzetközi hírnevet biztosító Nyári Egyetem felújítása, az idegen nyelvi oktatás bővítése és a modern nyelvi tanszékek visszaállítása. Nem kínálkozott kilátás az egyre égetőbb helyiségproblémákra sem, mivel a minisztérium a debreceni egyetem kémiai épületének felépítése helyett kimondottan a Budapesti Műszaki Egyetem bővítését és a Veszprémi Egyetem felépítését preferálta. Még a menzát sem sikerült kitelepíteni a főépületből, pedig Damoklesz kardjaként lebegett az egyetem felett, hogy szűkös és egészségtelen konyhája miatt a KÖJÁL felfüggeszti működését. A tanszéki könyvtárak berendezésének bővítését az új könyvespolcok készíttetését gátló faanyag hiánya akadályozta. Néha persze a legjobban olajozottnak látszó fogaskerekek közé is homokszem kerülhetett. A hallgatói tudományos képzést segítő tudományos diákkörök megalakításakor erősen figyelni kellett a jelentkezők osztályösszetételére, a munkás-paraszt hallgatók kedvező arányára, és jelenteni, hogy hány X-es származású (ún. osztályidegen) hallgatót vettek fel a diákkörökbe. A kedvezőtlen származás akár kizáró ok is lehetett, Sztaricskai Ferencet, az egyetem későbbi vegyész professzorát például jó tanulmányi eredményei ellenére sem vették fel a diákkörbe. Az indoklás származásán túl természetesen viselkedésében is talált kivetnivalót.

Varga Zoltán e nehéz időszakban becsülettel látta el feladatát. Megbecsültségét fejezte ki, hogy az általa elnökölt 1956. január 12-ei Egyetemi Tanácsülésen Kálmán Béla dékán napirend előtt köszöntötte tanári pályájának 25 éves jubileumán. Igaz, ő erre azonnal válaszolt, hogy Kádár László professzort köszöntötte, akit éppen 10 évvel korábban neveztek ki a debreceni egyetemre.

Az a politikai-szellemi enyhülés, amelyet a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956. február 14–25-e között tartott XX. kongresszusa hozott hazánkban is, csak lassan tudott betörni az egyetemre. Egy bizottsági jelentés értetlenkedett azon, hogy míg Budapesten az enyhülésnek számtalan társadalmi-kulturális jele mutatkozott (többek között a Petőfi Kör nagy port felvert vita-rendezvényeire gondolhattak), addig Debrecenben az ilyen jelenségek elmaradtak, sőt, az oktatókban némi szkepticizmus alakult ki. A jelentés ennek egyik okát abban látta, hogy az 1953-as változások során, Nagy Imre kormányra kerülése után, számtalan javaslat született, amelyekből végül nem valósult meg semmi. Nem javult a tudomány és a tudósok megbecsültsége, Szabó Istvánt „szinte útszéli demagóg támadások érték”, „nagy tekintélyű tudományos múltja ellenére csupán kandidátusi minősítést kapott”, nem csökkentek az oktatókra nehezedő adminisztratív terhek. A diákokkal szemben képviselt merev, ideológiai indíttatású, dogmatikus viselkedés minden politikai jellegű érdeklődést, kezdeményezést kiolt belőlük.

Az őszinte, igazi lelkesedés persze mégsem hiányozhatott belőlük. Ennek lehetett ékes bizonyítéka a debreceni és a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem oktatóinak és hallgatóinak kölcsönös látogatása. 1956 márciusában a Kossuth Egyetem 100 fős küldöttsége

látogatott Kolozsvárra, élén a rektorral, a két dékánnal, több más oktatóval és számos hallgatóval, majd a kolozsváriak viszonzták ezt hasonló létszámban és összetételben. Varga Zoltán a kolozsvári utat őszinte lelkesedéssel vállalta, osztozva a hallgatóság lelkesedésében, holott betegsége miatt már Budapestre sem szívesen utazott. Kolozsvárott az ottani és a debreceni hallgatók közös baráti estjén annyira oldott volt a hangulat, hogy hegedűkísérettel elénekelték a székely himnusz, ami akkoriban tiltott volt. A viszontlátogatás is abban az időben teljesen szokatlan, személyes hangulatú volt. Kitűnt például, hogy Constantin Daicovițiu történészprofesszor és Szabó István professzor az I. világháború idején még mindketten az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében szolgáltak, és derűsen osztották meg egymással háborús élményeiket (otthonukban!), Emil Pop botanikus professzor pedig arról beszélt, hogy Budapesten végzett, a Pázmány Péter Tudományegyetemen.

3. kép. A debreceni egyetemi „delegáció” Kolozsvárott a Mátyás szobor előtt 1956 márciusában. Varga Zoltán rektor az első sorban a középtől balra világos lódenkabátban, tőle a képen jobbra (a két hölgy után) kabáttaal a karján Tulogdy János kolozsvári földrajzprofesszor, majd a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem két karának dékánjai, Kálmán Béla nyelvész és Szarvas Pál vegyészprofesszorok. A debreceni diákok közül többen az akkor a hatalom által rájuk kényszerített, de idehaza nem szívesen viselt egyensapkát viselik

Néhány hónap múlva pedig az egyetemi ifjúság vezető szerepet vállalt az 1956. októberi forradalom debreceni eseményeiben is. Ezek végül többnyire az egyetem keretein kívül zajlottak, ismertetésük itt aligha szükséges.¹⁰ A forradalom két hete alatt

¹⁰ Összefoglalását ld. Ifj. BARTA, *A Debreceni Egyetem Története*, 298–300.

magának az egyetemnek a működése gyakorlatilag megbénult, szünetelt az oktatás is. Az egyetemi Forradalmi Bizottság gyakorlatilag felfüggesztette a rektor működését, helyette gyakorolta a hatalmat, egyetemiek működtették a forradalmi városi rádiót, de a politikai helyzet kiforratlansága tervezetéseken túl nem tudott tartós eredményekre vezetni. Elmaradt az egyetemi tanács október 26-ra tervezett III. rendes ülése is. Az egyetem számára akut veszélyt jelentett, hogy a szovjetek, november 4-ei fegyveres beavatkozásuk során, az Egyetem térnek a főépülethez közeli két sarkára két tankot állítottak, ágyúcsővel az épületre irányozva. Ez akár egyetlen puskalövés esetén is az épület teljes pusztulásával fenyegetett, tekintettel az I. emeleten elhelyezkedett kémiai épületekre, tele tűzveszélyes vegyszerekkel. Ezt megakadályozandó, a „letett” rektor, Varga Zoltán napokat töltött a portásfülkében, ellenőrizve, hogy fegyver ne kerülhessen be az épületbe. Amikor pedig a szovjetek a Forradalmi Bizottság több tagját a debreceni szovjet katonai repülőtéren fogva tartották, két szovjet tiszt „kíséretében” személyesen ment ki a repülőtéri parancsnokságra, amelynek eredményeként a fogva tartottakat – átmenetileg – elengedték.¹¹ (Ekkor tudott Ausztriába menekülni Für Lajos, akit utóbb hamis amnesztia ígérettel csaltak haza, hogy végül bebörtönözhessek.)

A forradalom azonban bukása ellenére is komoly változásokat hozott. Az új hatalom által hangoztatott ígéretek nyomán az egyetemi vezetés magasabb szintre emelte követeléseit. Bár a december 7-én tartott kibővített tanácsülésről – amelyet a főépület fűtetlensége miatt a Bessenyei utcai kisebb diákotthonban tartottak, és ott szó esett „*egyetemi oktatásunk problémáiról a jelenlegi helyzetben*” – jegyzőkönyv nem készült, de az egy héttel későbbi, december 15-ei rendes ülésen néhány akut feladaton túl bizonyára ugyanazok a krónikus problémák merültek fel, mint ott, és ami az oktatókat leginkább foglalkoztatta.¹² A gyűlésen egyébként sem az időközben nevet váltott párt (MSzMP – Magyar Szocialista Munkáspárt), sem az ifjúsági szervezet (igaz, a szét hulló DISz helyére állított KISz – Kommunista Ifjúsági Szövetség – majd csak 1957. március 21-én alakult meg) nem képviseltette magát, jelen volt viszont a Marxizmus Tanszék vezetője és a szakszervezeti titkár is. Napirendre került az egyetemi autonómia visszaállítása, az 1949 óta „szüneteltetett” nyugati idegen nyelvi tanszékek és a nyelvi oktatás helyreállítása (beleértve a klasszika filológiai tanszéket és a latin szakot is), amihez az akkori „szüneteltető” határozat visszavonására lett volna szükség, az Orvosegyetemmel való újraegyesítés előkészítése. Az akut ügyek között a legfontosabb az oktatás megindítása volt, legalább a IV. éves, a diploma előtt álló hallgatók számára, hogy ne kényszerüljenek tanévvesztésre. Erre a főépület fűtetlensége miatt (a műszaki osztály a hivatali munka ellátása végett néhány helyiségben széntüzelésű kályhákat állítottatott fel) a diákotthonban kerestek helyet. Dicséretet kapott a menza, amely két nap kivételével folyamatosan működött, s így a dolgozók, és mindenekelőtt a vidéki

¹¹ Bár Varga Zoltán rektor fiától, Varga Zoltán Sándortól származó értesüleseimet több esetben eddig is felhasználtam a rendelkezésemre álló dokumentumok tartalmának megerősítésére, pontosítására, ez esetben külön meg kell köszönnöm neki a másutt nem szereplő, két személyes vonatkozású adat szíves közlését.

¹² Az 1956/57. tanév egyetemi tanácsuléseinek jegyzőkönyve a 42. kötettszámot viseli.

hallgatók ellátása nem szenvedett tartósabb hiányt. Bár a két karon kifejezett politikai rehabilitációra, az egy Malán Mihály antropológus professzor kivételével, nem látszott szükség, Szabó István mégis felvetette, hogy az 1949-ben megszűnt tanszékek akkor nyugdíjazott, vagy csak éppen elbocsátott professzorainak, illetve özvegyeiknek nyugdíját emelni kellene. Már jegyzőkönyvbe lehetett venni a valamivel korábban elhunyt, az egyetemről politikai okok miatt eltávolított Sántha Kálmán emlékét.

Varga Zoltán vezetői tevékenysége azonban ezekben a hetekben-hónapokban nem szorítkozhatott a rektori irodába, de még az egyetemi épületekbe sem. Megindult a megtorlás, amelyben a forradalom során még a mártírszereptől is megfosztott, sértetlenül hatalmukba visszajutott helyi korifeusok irányításával megkezdődtek a meg- és kihallgatások, letartóztatások. Nem tudjuk, Varga Zoltán rektor közvetlenül mennyiben tudott közbenjárni a bajba jutott oktatótársak és hallgatók ügyében, de a professzor-társak későbbi búcsúja, amelyben „a legutóbbi nehéz időkben való páratlan kötelességtudásról tanúskodó helytállását” emelték ki, ezt is igazolhatja. A Forradalmi Bizottság tagjainak érdekében tett lépésére utaltunk. Akkori hallgatók emlékei szerint kijárt a Benczúr utcai kollégiumba, hogy velük tartsa a kapcsolatot. Tudjuk, hogy a hatalom nemhogy az egyetemi autonómiát, de még vétlen polgárainak ártatlanságát sem volt hajlandó tiszteletben tartani. Házkutatások zajlottak, különösen a diákotthonban, és közismert példa, hogy egyik ilyen alkalommal a rendőrök frissen zsírozott kézfegyvert találtak a padláson. (Amit előzőleg ők rejtettek oda, de így vádaskodásuk alapjául szolgálhatott.) Decemberben az éjjeliőr talált három géppisztolyt a főépület alagsorában is, aminek végül nem lett súlyosabb politikai következménye, de az egyetemi tanács az épület szigorúbb portai őrzését rendelte el.

Mivel országosan a forradalmi időszakban bármely oldalon kompromittálódott egyetemi vezetők közül többen is jelezték lemondási szándékukat, az oktatásügyi kormánybiztos minden rektori tisztségre új választásokat írt elő, amelyet január 15-ig kellett lebonyolítani. Erre a KLTE-n az 1957. január 7-i V. rendes tanácsülés szolgáltatót alkalmat. Varga Zoltán rektor, betegségére hivatkozva, egyúttal jelezve, hogy korábban már többször bejelentette lemondási szándékát, amit – éppen az újráválasztások terve miatt – eddig a minisztériumban elutasítottak, nem kívánta jelöltetni magát. Mivel ezúttal felsőbb szervektől nem érkezett sugalmazás az új rektor személyére, Varga Zoltán – annak tudatában is, hogy a szavazólapon minden számításba jöhető professzor neve szerepel – Barta János irodalomprofesszort ajánlotta a pozícióra, aki az azonnali szavazáson 6 igen és 1 tartózkodó voksot kapott, ellenszavazat nem volt.

A január 7-i gyűlés további része elsősorban Varga Zoltán rektori tevékenységének méltatásával telt el. Szarvas Pál dékán az egyetemért való harcát és az egyetem dolgozói iránt érzett mély humánumát hangoztatta. Kiemelte, hogy „az egyetem érdekeinek védelmében nem riadt vissza attól sem, hogy ha szükséges volt a város és a minisztérium irányában kemény és éles szavakkal harcoljon”. Különösen kiemelte „a legutóbbi nehéz időkben való páratlan kötelességtudásról tanúskodó helytállását. Varga Zoltán rektornak

ezt a páratlan önfeláldozását és ember szeretetét soha nem fogjuk elfelejteni.” Tudomásul vette azonban, hogy „ez az önfeláldozó munka nem végezhető a véletekig. Ezért valóban úgy látjuk, hogy Varga Zoltán lemondását el kell fogadnunk.”

Varga Zoltán a köszönet szavain túl – elismerve, hogy bizonyára követett el hibákat –, de „az az érzése, hogy amit saját erejéből el tudott követni az egyetem, az oktatók érdekében, nemcsak az utóbbi időben, hanem rektorságra lépése percétől megtette... Legnagyobb öröme az, hogy saját maga előtt is tisztának érzi magát, és tiszta lelkiismerettel távozik tisztségéből.”

4. kép. Egyetemi ünnepség elnöksége.

Az első sorban balról Szarvas Pál TTK dékán, ismeretlen személy, Varga Zoltán rektor, ismeretlen, Kálmán Béla BTK dékán, a második sorban Szarvas Pál és az ismeretlen között Rapcsák András, a kép jobb oldalán a BTK stallumok első sorában Barta János, Papp István, Benigny Gyula

Nem maradt el a méltatás, az elismerés az utód-jelölt részéről sem. Barta János első érzésként az aggodalmat említette, hiszen valamennyien ismerték egészségi állapotát, mindannyian tudták, hogy orvosi ellenőrzésre szorul, s a rektorságot csak áldozatképpen, egészségének kockáztatásával vállalhatta. De az utód nem hallgatta el azt sem, hogy szerinte a rektori megbízatás Varga Zoltán egyéniségének is hasznára válhatott, hiszen munkája során kibontakoztak vezetői jellemvonásai.

„Olyan jellemvonások voltak ezek, amelyekről előzetesen nem volt sok tudomásunk, mert Varga Zoltán barátunk előzőleg meglehetősen magánosan, kissé

visszavonultan élt, nyilvánosság elé kíváncsozó szerepet nem vállalt az egyetem életében.¹³ Öröndetes meglepetéssel láttuk vezetői rátermettségének kibontakozását...”

Barta professzor kiemelte, „személyesen mindig úgy érezte, hogy mély meghajlással tartozik azért az erkölcsi bátorságért, amelyet ő az utóbbi hónapokban tanúsított”.

Visszatérés a tudományhoz

Rektorságából távozva Varga Zoltán nem szakított sem az oktató, sem a tudományos munkával. Rendszeresen tartott évfolyam-előadásokat, valamint szemináriumokat az általa kutató 19. századi magyar történelemből, amelyeket utólag historiográfiai témákkal egészített ki. A hozzá forduló hallgatókat, szakdolgozóit szinte felmérhetetlen szakirodalmi tájékozottsággal tudta segíteni.

A hatvanas években jelent meg két legnagyobb lélegzetű szakmunkája is. 1963-ban *A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851–1918)* című könyvének értékét nem annyira szemlélete, mint inkább széles forrásanyaga, adatgazdagsága, a korszakban megjelent egyes munkák pontos felsorolása és tartalmi ismertetése biztosítja, amivel a tárgyidőszakban a Széchenyi kultusz kialakulásának okait és lépcsőfokait kereste. Szerző munkája összefoglalójaként arra a megállapításra jutott, hogy a magyar történetírás „még nem volt képes Széchenyi alakjának a magyar történelemben elfoglalt helyéhez méltó értékelésére”, elsősorban azért, mert „a korszak legmagasabb tudományos igényével és a legelmélyültebb elemzés szándékával készült alkotásai sem a gazdasági, társadalmi fejlődés elemzésére épültek fel”. *A Debreceni Tudományegyetem története 1914–1944* (Debrecen, 1967) az I. kötettszámot viseli, folytatására azonban már nem kerülhetett sor. Itt a szerző nem tagadja, hogy más országok sok évszázados múlttal rendelkező egyetemei mellett ez a 30 év nyúlfarknyinak tűnik, „legújabbkori történetünk teljes értékű áttekintése azonban megvalósíthatatlannak látszik a művelődési, sőt politikai szempontból is jellegzetes – bár sajnos éppen nem kizárólagosan derűs – színfoltot képviselő oktatási intézményeink életének, tevékenységének feltárása nélkül”.

Amikor 1965-ben a BTK dékánja, Szendrey István káderfejlesztési tervet kért tőle, erre meglehetősen szkeptikusan válaszolt. „Egészségi állapotom sokkal bizonytalanabb és rosszabb annál, minthogy akárcsak megközelítően reális elgondolásokat vessek papírra.”

¹³ A méltatások szinte bensőséges szavainak megértéséhez nem árt tudni, hogy Varga Zoltán rektorságát megelőzően az egyetemen volt egy szűkebb professzori-baráti kör, amelynek tagjai rendszeresen összejártak „fehér asztal” mellett eszméket cserélni, majd tarokkogni! Ennek a társaságnak két tagja, Rapcsák András és Benigny Gyula Varga Zoltánnak már a Református Gimnáziumban is kollégái voltak, hozzájuk rendszeresen csatlakozott Kálmán Béla, Gáspár Rezső és Szarvas Pál. Szomorú tény, hogy a forradalom utáni megtorlások légkörében már nem volt meg az a felszabadult hangulat, ami lehetővé tette volna ezeket az összejöveleket! – Varga Zoltán Sándor szíves közlése.

Munkáját folytatja, de határidőket kijelölni részéről naivitás lenne. A dékán minősítésében kizárta, hogy Varga Zoltán – aki 1952-ben jogot kapott arra, hogy külön engedélyeztetés nélkül tudományok doktora értekezést nyújtson be – egészségi állapotában vállalni tudná a még így is mellőzhetetlen vita procedúráját. Javasolta viszont, hogy mivel „*tudományos munkálkodása, műve alapján érdemes a doktori címre*”, amit „*disszertáció benyújtása és megvédése nélkül megkapná*”. Erre azonban végül a Tudományos Minősítő Bizottság részéről nem került sor.

Betegsége ellenére nem távozott végleg az egyetemi közéletből sem. Megmaradt a Történelmi Intézet igazgatójának, a II. sz. Magyar Történelmi Tanszék vezetőjének, sőt, amikor 1959-ben Szabó István professzor nyugdíjba vonult, átmenetileg az I. számú Magyar Történelmi Tanszéket is vezette. 1960–1962 között a BTK képviselőjeként még az egyetemi tanácsnak is újból tagja lett. 1969-ben vonult nyugdíjba, 1982. június 17-én hunyt el.

Munkáját kétszer is (1953, 1963) a Felsőoktatás Kiváló Dolgozója kitüntetéssel, 1968-ban Munkaérdemrend arany fokozatával ismerték el.

1938-ban vette feleségül Máté Matild történelem–latin szakos tanárt, aki később az Egyetemi Könyvtár osztályvezetője lett. Fiuk, Varga Zoltán Sándor a Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett biológia szakon, az egyetemen kapott oktatói állást és emeritus professzorként vonult nyugdíjba.